

INGA ZEMBLIENĖ

Lietuvos istorijos institutas, Lietuva
Lithuanian Institute of History, Lithuania

„TAUTŲ SUSILIEJIMAS“: LIETUVOS TOTORIŲ VAIKŲ TAPATYBIŲ DAUGIALYPIŠKUMAS MIŠRIOSE ŠEIMOSE, 1940–1990

“Merging of Nations”: Duality of Lithuanian–Tatar Children
Identities in Mixed Families, 1940–1990

SUMMARY

The goal of the article is to determine how Tatar children who come from mixed families identify themselves. In this respect attention is paid to the characteristics of national politics of Soviet Union and the assimilation of Tatars in Soviet Lithuania. The article explores national politics of Soviet Union, ethnically mixed marriages in Soviet Lithuania, Tatars in Lithuanian Soviet Socialist Republic and identity (identities) of descendants of mixed Tatar families. The analytic, interpretational and historical comparative methods are employed to research the ethnographic materials. Field research was conducted in 2014–2015 and 2017–2018 in Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Panevezys and Alytus districts. 75 respondents participated in the survey, however, only 41 respondents provided knowledge about the Soviet times. The chronological boundaries of the article cover the years 1940 – 1941 when Lithuania after it had lost its statehood became part of the Soviet Union, then the years 1944–1990 and the first years after Lithuania had restored its independence (till 1995).

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje keliamas tikslas – išsiaiškinti, su kuo tapatinasi iš mišrios šeimos kilę totorių vaikai, dėmesį sutelkiant į Sovietų Sąjungos nacionalinės politikos bruožus ir totorių asimiliaciją sovietinėje Lietuvoje. Tyrime aptariu Sovietų Sąjungos nacionalinę politiką, etniškai mišrias santuokas Sovietų Lietuvoje, totorius Lietuvos TSR, mišrių totorių šeimų palikuonių tapatybę (tapatybes). Analitiniu, interpretaciniu ir istoriniu lyginamuoju metodais nagrinėjami etnografinių tyrimų rezultatai. Lauko tyrimai buvo vykdyti 2014–2015 bei 2017–2018 m. Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Panevėžio ir Alytaus apskrityse. Tyrime daly-

RAKTAŽODŽIAI: etninis identitetas, etniškai mišri šeima, „tautų susiliejimas“, Lietuvos totoriai.
KEY WORDS: ethnic identity, ethnically mixed family, „merging of nations“, Lithuanian Tatars.

vavo 75 žmonės, tačiau apie sovietmetį žinių suteikė 41 pateikėjas. Straipsnio chronologinės ribos apima netekusios valstybingumo Lietuvos buvimą Sovietų Sąjungos sudėtyje 1940–1941 m. ir 1944–1990 m. bei pirmuosius Nepriklausomybės metus (iki 1995 m.).

Lietuvos totoriams, nuo XIV a. Lietuvoje gyvenusiems ir savo etninę bei konfesinę tapatybę išsaugojusiems, sovietmečiu iškilo grėsmė, nes tuo laikotarpiu daugiau nei pusė visų sudaromų santuokų buvo mišrios. Sparčiai daugėti mišrių santuokų pradėjo po Antrojo pasaulinio karo (Kalnius 2008: 246). Lietuvoje, netekusioje valstybingumo ir patekusioje į Sovietų Sąjungos sudėtį, kaip ir kitose sąjunginėse respublikose, buvo vykdoma politika, paremta tautų suklestėjimu, suartėjimu, kurios galutinis tikslas – tautų susilieėjimas į vieną rusakalbę tarybinę liaudį. Manoma, kad tokios politikos vienas iš įgyvendinimo būdų – mišrių santuokų propaganda. To laikotarpio gimimo liudijimuose bei gimimo aktų įrašuose vaikų tautybė nebuvo fiksuojama. Tik sulaukę 16 metų ir gaudami pasą jaunuoliai pasirinkdavo, kokia tautybė bus įrašyta. Iš mišrios šeimos kilę jaunuoliai neturėjo galimybės pasirinkti dvigubos tautybės ar visai jos nefiksuoti. Tad kyla klausimas, su kuo tapatinosi totorių, sukūrusių mišrias šeimas, vaikai?

Tapatybę galima apibrėžti kaip žmonių išskirtinumą, kitoniškumą ir panašumą į kitus. „Žmogus, nusakydamas savo tapatybę, išskiria save iš kitų ir kartu apibrėžia savo bruožus, kurie jį sieja su grupe, bendruomene, tauta ar institucija“ (Savoniakaitė 2011: 389). Pasak Ievos Kripienės (2012: 52), tapatybės paradigmą taikant tyrimuose, susiduriama su jos dvilypiškumu ir net daugialypiškumu. Tuomet individai save tapatina su keletu tos pačios rūšies tapatybių. Dauguma tradicinių tapatybės tyri-

nėtojų teigia, kad dėl etniškai mišrios šeimos vaikų tapatybės kyla problemų. Todėl šiame straipsnyje keliamas tikslas – išsiaiškinti, su kuo tapatinasi iš mišrios šeimos kilę totorių vaikai, dėmesį sutelkiant į Sovietų Sąjungos nacionalinės politikos bruožus ir totorių asimiliaciją sovietinėje Lietuvoje. Tyrimo aptarsiu: 1) Sovietų Sąjungos nacionalinę politiką; 2) mišrias santuokas Sovietų Lietuvoje; 3) totorius Lietuvos TSR; 4) mišrių totorių šeimų palikuonių tapatybę (tapatybes).

Remiantis Robertu K. Mertonu (1941, cit. iš Collet 2012: 70), mišria šeima būtų tikslinga vadinti šeimą, kurią sudaro asmenys, susituokę ne su „savo“ grupės nariu kitaip tariant, tokią šeimą galima apibrėžti kaip kilusią iš santuokos su skirtingos tautinės, etninės, rasinės ar/ir konfesinės grupės nariu (Zemblienė 2014: 241–255).

Apie totorių¹ padėtį sovietinėje Lietuvoje tyrimų tikrai trūksta. Tai pamini ir Mindaugas Pocius (2010: 55–78) teigdamas, kad trūksta šaltinių ir tyrimų apie totorius, taip pat kad nėra nagrinėtas sovietų valdžios požiūris į šią etninę grupę. Vitalija Stravinskienė (2016: 19–28) užsiėmė apie totorių trėmimus, Tamara Bairašauskaitė (2011: 265–270) ir Adas Jakubauskas (2012: 25–28) apie mečėčių grovumus ir kapinių sunaikinimus. Kiek platesni Gintarės Lukoševičiūtės (2014) tyrimai, skirti Kauno musulmonų bendruomenei, chronologiškai apimančys ir sovietinius laikus. Reikšmingi Petro Kalniaus (1998) atlikti tyrimai apie mišrias šeimas sukūrusių totorių palikuonių tau-

tybės pasirinkimą. Tačiau autorius tyrime dalyvavusius totorius pateikė kaip homogenišką grupę, nors paprastai priimtina skirstyti Lietuvoje gyvenančius totorius į Lietuvos totorius ir vadinamuosius Kazanės totorius, kurie atvykę sovietmečiu. Kita vertus, anketas užpildė tik 7 pateikėjai. Dmitry Gorenburgas (2006a,b) gilinosi į mišrių šeimų statistiką, bet mišrias šeimas sukūrę Lietuvos totoriai bei jų palikuonys atskirai nebuvo įtraukti į tyrimus. Reikšminga tai, kad autorius kėlė klausimus dėl mišrių šeimų vaikų tapatybės parinkimo ir pasirinkimo Sovietų Sąjungoje.

Analitiniu, interpretaciniu ir istoriniu lyginamuoju metodais nagrinėsiu etno-

grafinių tyrimų rezultatus. Lauko tyrimai buvo vykdyti 2014–2015 bei 2017–2018 m. Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Panevėžio ir Alytaus apskrityse. Tyrime dalyvavo 75 žmonės, tačiau apie sovietmetį žinių suteikė 41 pateikėjas. Atlikdama lauko tyrimus, specialiai neklausiau apie sovietmetį, tačiau pateikėjai atsakydami į pusiau struktūruoto interviu klausimus patys paminėdavo šį laikotarpį, susijusį su jų vaikyste, jaunyste.

Straipsnio chronologinės ribos apima netekusios valstybingumo Lietuvos buvimą Sovietų Sąjungos sudėtyje 1940–1941 m. ir 1944–1990 metus bei pirmuosius Nepriklausomybės metus (iki 1995 m.).

„TAUTŲ SUSILIEJIMAS“: SOVIETŲ SAJUNGOS NACIONALINĖ POLITIKA

Pradėdami analizuoti sovietmetį, tyrai dažniausiai atkreipia dėmesį į sovietmečio periodizacijos problematiką. Viena vertus, sovietmetis dalinamas į du periodus: stalinizmą ir postalinistinę stagnaciją, kita vertus, yra tendencija skirstyti ir į daug trumpesnius periodus: stalinizmą (1927–1953); Nikitos Chruščiovo valdymą (1953–1964), įvardijamą, kaip atlydis; stagnaciją, siejamą su Leonidu Brežnevu (1964–1982); ir *perestroiką*, priskiriamą Michailui Gorbačioviui (1985–1991). Toks periodizavimas skiriamas pagal Komunistų partijos sekretorius (Dapšytė 2015: 57). Dar skiriamas ankstyvasis, vidurinis ir vėlyvasis sovietmečio periodas. Tačiau „Lietuvos atveju, kaip ir Baltijos respublikų, taip pat kaip ir Vidurio ir Rytų Europos šalių atvejais, periodizacija, išskiriant ankstyvąjį ar vidurinį laikotarpį, vėlgi skiriasi nuo kitų sovietinių respublikų, kuriose socialisti-

nė santvarka buvo įtvirtinta keliais dešimtmečiais anksčiau“ (Ivanauskas 2012: 97). Mano lauko tyrimų duomenys neatspindi sovietmečio periodizacijos, todėl šiuo atveju tikslinga toliau kalbėti apie Sovietų Sąjungos nacionalinės politikos bruožus kaip kontekstą.

Leninistinė nacionalinės politikos samprata apibrėžė „tarybinio“ identiteto kūrimo pagrindą. Anot Viliaus Ivanausko (2013: 133), ja buvo numatoma atskiros tautų vystymosi pakopos: tautų suklestėjimas (*rasvet*), tautų suartėjimas (*sblizhenije*) ir tautų susilieėjimas (*sliyanije*). O pati tauta suvokiama kaip etnokultūrinė bendruomenė, kuriai lemta įsiliesti į naują kultūrinį socialinį darinį – rusakalbę tarybinę liaudį (Rubavičius 2014: 49).

Įvairiais istoriniais laikotarpiais nacionalinės politikos įgyvendinimas skyrėsi. Nors kalbant apie tautų susilieėjimą po Antrojo pasaulinio karo buvo stengiamas

si apie jį kalbėti kaip apie tolimą perspektyvą, tarsi ir buvo dar nekorektiška jo siekti, lyg ir nenorint sukelti priešiško vietiniams komunistų partijos vadovams (Ivanauskas 2013: 152), tačiau 1958 m. „užuot toliau rėmęs ir kalbėjęs apie tautų klestėjimą, Kremlius akcentavo tautų „susilieji“ viziją, o tautiniai ypatumai“ ir „tautų draugystė“ oficialiame diskurse blanko“. Tais pačiais metais buvo įteisinta ir galimybė nerusų vaikams lankyti rusiškas mokyklas (Grybkaukas 2013: 218). Reikia pažymėti, kad 8–9 dešimtmečiais suintensyvėjęs „suartėjimo“ politikos skleidimas, kurį papildė rusų kalbos mokymo stiprinimo politika, iš esmės reiškė ne ką kitą, kaip užslėptą „tautų susilieji“ kryptį (Ivanauskas 2013: 166). Kita vertus, sovietiniai nacionalinės politikos strategai tuo metu jau tvirtai tikėjo, kad jiems pavyko „išspręsti nacionalinę problemą“ suliejant mažumas ir Rusijos daugumą į vieną sovietinę liaudį. Bet šis suvokimas buvo klaidingas, nes mažumų nacionalizmas augo greitai, vos tik paskelbus Gorbačiovo „perestroiką“ (Gorenburg 2006b: 298).

Sovietų Sąjunga apibūdinama kaip didelis komunalinis butas, kurio skirtingus kambarius reprezentuoja skirtingos tautos (Slezkine 1994: 415). Tačiau toks sovietinis „tautų suklestėjimas“ iš esmės vyko „tautų kalėjime“, už Geležinės uždangos, o Antrojo pasaulinio karo metais ir po jo vyko represijos, buvo vykdomas dalies ar net ir išties tautų trėmimas (Ivanauskas 2013: 144).

Reikėtų atsižvelgti ir į tai, kad „nors sovietinėje ideologijoje buvo teigiamas visų tautų lygiateisiškumas, faktiškai jos nesinaudojo lygiomis teisėmis. Dar J. Stalino imtas įgyvendinti tautinės teritorinės

autonomijos principas lėmė, kad daugumoje teritorinių vienetų svarbiausiomis etninėmis grupėmis tapo rusai ir dominuojančios tautos atstovai (Estijoje – estai, Kazachstane – kazachai, Gruzijoje – gruzinai ir pan.)“ (Marcinkevičius 2012: 61). Taip titulinių tautų kalboms suteikiamas oficialių kalbų statusas (ten pat: 55). Lietuva, po 1940 m. sovietinės okupacijos tapusi SSRS dalimi, įgijo respublikos statusą, „lietuvių tauta“ ir „lietuvių kalba“ priskirta „nacionalnost“ ir „sovietų nacijos“ lygiui. Ką tai reiškia? Sovietų Sąjungoje etninio pobūdžio „tautybės“ samprata „narodnost – žymėjo tik priklausymą etninei grupei, o platesnė „tautybės“ samprata – „nacionalnost“ apėmė ne tik etniškumą, bet ir kultūrą, o kartu ir istoriją. Taip kad „nacionalnost“ svarbiausias požymis buvo, kad ja bandyta fiksuoti tautos kaip „nacijos“, kuri pasirengusi turėti savo politines organizacijas, būvį, skiriančią nuo grupių, kurios yra etninės, bet neturi išvysčiusios rašto bei yra daugiau gentinio pobūdžio, kitaip tariant, ikimodernios (Ivanauskas 2013: 150–151). Dar trečiajame dešimtmetyje siūlant apie 191 tautybės (*narodnost*) sąrašą, jau ketvirtajame buvo sukonstruota evoliucionistinė išsivysčiusių ir neišsivysčiusių etninių grupių schema, kuri leido tautybių (*narodnost*) sąrašą sumažinti iki 60. Šis skaičius neatsitiktinis, dar 1936 m. Stalino buvo pasakyta, kad Sovietų Sąjungoje gyvena apie 60 etninių grupių (Hirsch 2005: 283). Teigiama, kad taip susiformavo savotiška hierarchinė tautybių sistema, kurios viršuje rusų tauta ir titulinės tautybės, pasikui kitos tautybės, turinčios apibrėžtas teritorijas, o žemiausiai – tos etninės grupės, dažniausiai neturinčios priskirtų teritorinių vienetų (Ivanauskas 2013: 151).

Tačiau lietuviai, kurie gyveno Sovietų Sąjungoje už savo tautinio teritorinio vienetų ribų, neįgijo tokių teisių (Marcinkevičius 2012: 61). Taip kad bolševikai, siekdami sovietinę sistemą padaryti priimtinesnę, net patrauklesnę, skatino įvairių SSRS titulinų tautų, etninių grupių kultūrinį vystymąsi (mokyklų gimtąja kalba steigimas, nacionalinės inteligentijos formavimas, įvairių akademinų institucijų, užsiimančių kultūros plėtote kūrimas), taip pat didinti skaičių nacionalinių kadru partijoje ir biurokratiniame aparate (Sirutavičius 2013: 171). Taip stengtasi, kad atrodytų, jog sovietinė valdžia nepriemsta, nes aukštus postus užima titulinės tautos atstovai. Sovietų Sąjunga finansavo masinės produkcijos knygas, žurnalus,

filmus, muziejus, folklorinės muzikos ansamblius ir kitą kultūrinę produkciją (Martin 2001: 67), žinoma, cenzūruotą ir patvirtintą komunistų partijos. Kita vertus, manoma, kad švietimas gimtąja kalba turėjo praktinį aspektą vėliau įtraukiant gyventojus į valstybės organizuojamus planinius (industrializacija, kolektyvizacija) darbo procesus ir taip užtikrinant nuoseklią sovietinę modernizaciją, o kartu ir unifikaciją visoje TSRS teritorijoje (Ivanauskas 2013: 139).

Vis dėl to sovietų nacionalinė politika paradoksali: viena vertus – tai represijos ir tautų trėmimai, kita vertus – skatinamas tautų klestėjimas, žinoma, su sovietinės valdžios priežiūra, kurio galutinė pakopa – tautų susiliejinimas.

MIŠRIOS SANTUOKOS SOVIETŲ LIETUVOJE

1940 m. rugpjūčio 12 d. Lietuvoje buvo priimtas pirmasis sovietinis Santuokos įstatymas. Jis panaikino esmines santuokos sudarymo normas, galiojusias tarpukariu, ir įtvirtino naujas. Vienas esminių naujojo įstatymo straipsnių pakeitė religinę santuokos sudarymo formą civiline registracija ir panaikino Bažnyčios kanonuose numatytas santuokos reguliavimo normas. Nors 1940 m. Santuokos įstatyme religinės santuokos sudarymo apeigos nebuvo uždraustos, jos neteko juridinės galios ir galėjo būti atliktos tik įregistravus civilinę santuoką. Taip buvo panaikintos konfesinės kliūtys sudaryti mišrias santuokas. Etniškai mišrių santuokų Lietuvoje ėmė daugėti tuoj po Antrojo pasaulinio karo. Vis dėlto demografinė Lietuvos raida nebuvo natūrali. „Sovietinės imperijos pakraščių industrializavimas, gerokai viršijantis tų

kraštų ūkinius poreikius, migracijos procesų skatinimas atitiko unitarinės valstybės interesus – stimuliuoti asimiliacinius procesus ir siekti tautinio valstybės vienodėjimo („tautų suartėjimas ir susiliejinimas“)“ (Kalnius 2008: 281). Visus penkis dešimtmečius vyko intensyvi kaimo jaunimo migracija į miestus, kur taip pat kėlėsi iš sovietinių respublikų kitataučiai. Todėl beveik visi Lietuvos miestai tapo intensyvių etninių ryšių židiniai. Be to, nemažai Lietuvos miestų buvo suformuoti kaip „vyriški“ ir „moteriški“, su tokio profilio fabrikais ir gamyklomis, kuriuose darbuotojų tautinė sudėtis taip pat buvo formuojama kryptingai. Taip buvo sunkiau pasirinkti partnerį iš savo tautiečių tarpo, taip didėjo etniškai mišrių santuokų sudarymo tikimybė. Darbo kolektyvus sudarė daugiausia slavų tautybių migrantai iš so-

vietinių respublikų bei migrantai iš Lietuvos kaimų. Visa tai nulėmė, kad buvo sudaroma labai daug lietuviškų–slaviškų mišrių santuokų. Taip ir buvo artėjama prie įgyvendinimo „suartėjant ir susiliejant“. Miestuose labiau priimtina buvo sovietinė kultūra bei rusų kalba. Kita vertus, etniškai mišrių šeimų sudarymui, manoma, turėjo įtakos ir propaganda: etniškai mišrios šeimos buvo pateikiamos kaip labai modernios. Mišrios šeimos vaizduotos kaip gyvenančios atskirai nuo tėvų, kaip progresyvios, nes mažiau besilaikančios tradicinių vertybių, o tarp sutuoktinių – egalitariniai santykiai (Gorenburg 2006a: 149). Žinoma, nereikėtų pamiršti ir fakto, kad trūko santuokos partnerių. Sovietiniai mokslininkai dažnai akcentuodavo, kad mišriosiose šeimose plačiai vartota rusų

kalba, taip pat ja dažniausiai kalbėjo ir mišrias santuokas sudarę ne rusų kilmės žmonės (ten pat: 150). Visa tai lėmė, kad Sovietų Sąjungoje etniškai mišrių šeimų skaičius buvo vienas didžiausių visame pasaulyje (Tishkov 1997: 111). Taip, šios sąlygos lėmė mišrių santuokų sudarymą, tačiau nereikėtų atmesti ir asmeninių romantinių priežasčių. Sovietų Lietuvoje 1959 m. buvo sudaryta 5,9 %, o 1979 m. – 11,3 % etniškai mišrių santuokų (Gorenburg 2006a: 147). 1989 m. kas septinta šeima Sovietų Sąjungoje buvo etniškai mišri, o Rygoje, Latvijos sostinėje, kas ketvirta šeima buvo mišri (ten pat). Mažiau santuokų nei 1959 m. Lietuvoje buvo sudaryta tik Armėnijoje (3,2 %) (ten pat). Vis dėlto per 20 metų etniškai mišrių šeimų skaičius padidėjo beveik dvigubai.

TOTORIŲ ASIMILIACIJA IR INTEGRACIJA LIETUVOS TSR: TRĖMIMAI, MEČEČIŲ UŽDARYMAS IR IDEOLOGINĖ ŠEIMOS POLITIKA

Pasak Tamaros Bairašauskaitės (1996: 220), dar XIX a. „nuo galutinės integracijos, visiško susitapatinimo su Lietuvos visuomene totorių saugojo bendruomenės vidaus ryšiai, kuriuos stiprino visuomenės ir pačių totorių suvokiamas etninės kilmės ir tikybos atskirumas“. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo totorių padėtis pasikeitė. T. Bairašauskaitės (2011: 267) duomenimis, Lietuvos totorių sumažėjo dėl emigracijos į Rytų kraštus, Angliją ir JAV, taip pat dėl gyventojų repatriacijos, kai daug totorių išsikėlė į Lenkiją (Stravinskienė 2014: 44), kai buvo išstremti².

Pirmiausiai totorių asimiliaciją ir integraciją skatino sovietų politika – kolektyvizacija, repatriacijos, trėmimai bei žmonių mobilumo apribojimai. Mano

etnografinių tyrimų duomenys leidžia teigti, kad daugelis iš kaimų išsikėlė į didesnius miestus dėl sunkių darbo sąlygų ir mažų atlyginimų (IZA³ Nr. 12). Jau 1940 m. Lietuvos kaimuose pradėti steigti kolektyviniai ir tarybiniai ūkiai. Kaimo gyventojai privalėjo atiduoti kolektyviniams ir tarybiniams ūkiams dalį savo inventoriaus ar gyvulių, taip pat atlikti nemokamus atodirbius. Suprantama, stoti į kolūkius niekas neskubėjo, todėl ekonominiu teroru, išbuožinimu, tiesiogine prievarta ir trėmimais buvo spartinama kolektyvizacija (Burinskaitė 2005: 119). Manoma, kad 1948 ir 1949 m. trėmimai buvo susiję su tuo. „Šia trėmimų akcija pasiekta tai, ko nesugebėta padaryti kitokiu teroru: prasidėjo „audringa kolek-

tyvizacija“ ir daugėjo komjaunuolių. Paaiškėjo, kaip galima išvengti Sibiro: reikėjo „savo noru“ atsisakyti ūkių (kolektyvizuotis), o jaunimui – įsitikinimų“ (Anušauskas 2007: 306–307). Daliai tremtinių dėl SSRS valdžios vykdomos diskriminacinės politikos (politinio persekiojimo, draudimo grįžti į Lietuvą, gyvenamosios vietos neturėjimo ir kitų priežasčių) teko apsigyventi įvairiose SSRS vietovėse (Tininis 2007: 424). Lauko tyrimų duomenys taip pat patvirtino, kad kai kuriems tremtiniams totoriams po tremties nebuvo leista grįžti į anksčiau gyventas vietas (pateikėjo dėdė iš tremties grįžo ne į Lietuvą, bet į Lenkiją (IZA Nr. 36) ar dėl tremties turėję pasiaiškinti:

Tik man sovietiniais laikais, kad aš buvau išvežta į Sibirą, mane rinko į deputatus, tai va dėl to, aš turėjau rašyti pasiaiškinimą dėl to, kad aš Sibire gimiau. Tai aš šitą prisimenu irgi. Dirbau Jonavoje, išrinko į deputatus, kai pamatė mano gimimo vietą, tai iš karto susidomėjo, kaip aš ten... Nu sakau, Sibire buvom išvežti, tai dėl ko tėvai buvo išvežti, nu turėjau ilgą pasiaiškinimą rašyti (IZA Nr. 34).

Vis dėlto iki 1969 m. kolūkių ir 1975 m. pasų įstatymų dalies registruotų kaimo gyventojų statuso keitimas bei judėjimas buvo smarkiai apribotas, pavyzdžiui, iš kolūkio išvažiuoti galima buvo tik pritarus visuotiniam susirinkimui (Kačiuška 2004: 102).

Antra, asimiliaciją skatino religinės bendruomenės gniuždymas. Vilniaus Lukiškių mečetė nugriauta 1968 m., jos vietoje pastatyti Lietuvos TSR Mokslų Akademijos institutai, taip pat sunaikintos totorių musulmonų kapinės (Jakubauskas 2012: 27), todėl didelę įtaką totorių tapatybei išlikti sovietmečiu padarė Alytaus

rajone veikusi Raižių mečetė. Raižių mečetė Alytaus rajone veikė ir sovietmečiu. 1951 m. susirinkime totoriai išrinko mečetės valdymo komitetą, kurio vadovu tapo Danielius Makulavičius. Tų pačių metų spalio 2 d. užregistravo ją kaip veikiančią mečetę Ministrų taryboje, Religijos valdyboje (IZA Nr. 7). „Pamaldos „mečetėje“ dabar yra pirmąjį mėnesio penktadienį. Vadovauja joms „malna“. Seniau buvęs malna buvo specialiai tam mokėsis, o dabartinis yra išrinktas iš pačių žmonių tarpo...“ (ES⁴ 57: 11–12). Nors Raižių mečetė švenčių metu būdavo pilna žmonių, bet ne visi mokėjo melstis, daugelis tik stebėjo, kaip tai daro vyresnieji. Taip nutiko, nes totorių religinės bendruomenės mokytojas Dovydas Sili-mavičius buvo ištremtas į Sibirą, tad nutrūko mokymas ir sovietmečiu niekas nebemokė religijos (IZA Nr. 7).

„Raižių kaimas yra Butrimonių apylinkių totorių centras. Čia jie kolūkyje sudaro atskirą totorių brigadą (lietuvių joje nedaug tėra). Tai „Pergalės“ kolūkio I-oji brigada. Jos brigadininkas Bogdanavičius Romas. Šios brigados nariai švenčia penktadieniais, o dirba sekmadieniais“. II-oje brigadoje irgi yra totorių, tačiau čia jie sudaro mažumą tarp lietuvių, tad dirba sekmadieniais“ (ES 57: 11). Kolūkio vedėjas 1964 m. gruodžio 25–26 d., per Šv. Kalėdas paleido visus lietuvius katalikus švęsti Kalėdų, o totorius sušaukė dirbti už lietuvius. Už leidimą lietuviams nedirbti per Kalėdas kolūkio vadovas buvo sudrausmintas komunistų partijos vadų (IZA Nr. 7).

Keturiasdešimt totorių kaime esanti mečetė sovietmečiu buvo uždaryta, vis dėlto joje nelegaliai vyko pamaldos. Tikintiesiems ją grąžino 1980 m. (Kiškienė 2001: 104). Nemėžio mečetę 1956 m. sumanyta nugriauti. Pasak R. Garškaitės

(2015), reaguodami žmonės apjuosė maldos namus gyva grandine, o vienas tikintysis netgi puolė po buldozerio ratais, kad jį sustabdytų. Nors mečetė nebuvo nugriauta, tikintieji savo reikmėms jos naudoti negalėjo. Nemėžio mečetę bandyta paversti sandėliu, biblioteka, muziejumi, tačiau aktyvi totorių bendruomenė pasipriešino šiems ketinimams. Nors oficialiai Nemėžio religinė bendruomenė nebuvo užregistruota, tačiau totoriai rinkdavosi melstis ir atlikti religines apeigas privačiuose namuose, o vėliau ir mečetėje (Kiškienė 2001: 103).

Kita vertus, pasak G. Lukoševičiūtės (2014: 183), tyrusios Kauno musulmonų religinę bendruomenę, sovietmečiu „valdžios veiksmai ribojantys teisę išpažinti savo tikybą ir praktikuoti apeigas lėmė religinio vaidmens silpnėjimą jaunosios kartos (ir ne tik) gyvenime“. Taip pat derėtų atkreipti dėmesį, kad dalis susirinkusiųjų švenčių metu buvo mišrių šeimų vaikai, kurie galėjo būti neapsprendę dėl religinių dalykų.

Vis dėlto ateizmo laikais totoriams „tautinę tapatybę padėjo išlaikyti vadinamieji suvažiavimai arba „musulmoniškos šventės“ (Nikiforova 2011: 178). Jos vykdavo Raižiuose, Keturiasdešimt totorių kaime ar Nemėžyje. Manoma, kad tokie neformalūs susitikimai tarp šeimų, draugų sovietinei valdžiai nekliudė, mat jie vyko ne didžiuosiuose miestuose, o kaimuose. Kita vertus, trūksta tyrimų ir šaltinių, kad galima būtų įvertinti sovietinės valdžios požiūrį į tokius susirinkimus. Reikėtų atsižvelgti ir į tai, kiek totorių galėjo susirinkti į tokius susibūrimus. G. Lukoševičiūtės (2014: 184) nuomone, „tokie susitikimai bent iš dalies padėjo išvengti visiškos asimiliacijos, kuri jau tada totoriams kėlė grėsmę“.

Kauno mečetė 1947 m. buvo uždaryta. Jos patalpose buvo įrengta archyvo fondų saugykla, vėliau atiduota mėgėjiškam cirkui. Taip pat joje veikė skaitykla, o nuo 1986 m. naudota M. K. Čiurlionio muziejaus kaip eksponatų saugykla (Jakubauskas 2012: 27). Taigi „uždarius daug įvairių konfesijų maldos namų, brutaliai pakeitus jų paskirtį, pirmiausia siekta ištrinti iš visuomenės sąmonės jų sakralumo pajautimą“ (Čepaitienė 2002: 37).

Totoriai stengėsi išsaugoti savo konfesinę tapatybę. Pasak Ado Jakubausko (2017), „sovietiniais laikais po civilinės santuokos įregistravimo metrikacijos biure jaunavedžius dar sutuokdavo imamas. Ši ceremonija paprastai vykdavo jaunųjų tėvų namuose, dalyvaujant liudininkams. Sovietinė valdžia nežinodavo, antraip nebūtų toleravusi. Ritualas neretai būdavo atliekamas jaunajai porai stovint ant išverstų kailinių, simbolizuodavusių gausą. Jau tada, kaip minėjau, vyras įsipareigodavo nepalikti žmonos „be nieko“. Žinoma, anuomet šis „vedybinių kontraktas“ būdavo žodinis“...

Vis dėlto etnografinių tyrimų duomenimis, totoriams, apsigyvenusiems toliau nuo pagrindinių bendruomenių susibūrimų centrų, buvo sunku išlaikyti savo etninę ir konfesinę tapatybę:

Kadangi gyvenome Elektrėnuose ir aplink nėra nei mečečių, nei kitų musulmonų, tėvai mudvi su sese nusprendė pakrikštyti katalikiškai. Sakė nenorėjo, kad išsiskirtume, kad būtume „normalios“, kaip visi. Man tuomet buvo treji, sesei – 7. Jų sprendimu iki šiol abejoju, manau, reikėjo palaukti, kol būsime pakankamai brandžios ir leisti pačioms apsispręsti (IZA Nr. A1).

Trečia, išryškėja prielaida, kad totoriai daugeliu atvejų turėjo slėpti tapatybę; tai galėjo skatinti integraciją. Trūks-

tant šaltinių ir tyrimų apie sovietų valdžios požiūrį į totorius sovietmečiu, sunku vienareikšmiškai teigti, kokia iš tikrųjų buvo padėtis. Tad kyla klausimas, kaip jautėsi tokioje padėtyje totoriai, ar jiems nereikėjo slėpti savo kilmės?

Daugiausia buvo slepiama [totoriška kilmė], tai būtent pokario metais, po II pasaulinio karo, buvo labiausiai slepiama. Galiu pasakyti dėl ko, nes Krymo totoriai buvo sąjungininkais su vokiečiais. Vat... Dėl ko mes šitaip nukentėjome. Nors praktiškai daugumoj tie totoriai buvo išvaryti į frontą – ten sovietų kariuomenė. 1944 m., kada traukėsi [vokiečiai], nors ir 1941 m. buvo totorių, kurie tarnavo kariuomenėje, kurie irgi fronte. Daug kas į nelaisvę buvo papuolę... Bet 1944 m., tai buvo jau tie metai, kai tie, kurie buvo paugliai, kada grįždinėjo sovietų kariuomenė, visus surinko, kuriem leido metai, visus surinko į kariuomenę ir išvarė į pirmąsias linijas. Ir kada jie grįžo iš karo, jų nelabai galėjo... Nu kaip tu sako... Kaip tu juos... Negali ignoruoti. Nu kaip su jais... Nu tai paprasčiausias būdas buvo sunaikinti kapus, maldos namus, uždaryti maldos namus... Kaip tu kitaip įkasi? Jeigu Krymą visą ištrėmė... tai šičia buvo padarytas, sakykim, labai negražus žingsnis. Tai buvo uždarytos visos mečetės, apart Raižių – vienintelė veikė. O Lukiškėse 1968 m., jau prie Brežnevo, buvo dar nugriauta ir sunaikintos kapinės, vietoj pastatytas Fizikos institutas, ant kaulų. Tai va... O šiaip tai buvo labai daug sunaikinta kapinių, buvo ir Liudvinave sunaikintos, prie Vilniaus, kurios buvo iškastos ir supiltos ant Trakų – Vilniaus kelio, kapinės su kauliukais, su viskuo, po šiai dienai ten stovi duobė iškasta. Nu, pasakyčiau, ten pastatė Fizikos institutą, o čia ir to nepadarė. Ten išvis duobė liko ir po šiai dienai ten stovi. Jeigu paimkim, šituos Pagirius, ant totorių kapinių šiltna-

mių kombinatas pastatytas. Ir taip daugiau... Taip pat prie Raižių, melioracija – išlygino kapines. Tai praktiškai ir po to tie totoriai bijojo ir ką pasakyt, nes nelabai ką galėjai pasakyti... (IZA Nr. 6).

Po vokiečių atsitraukimo 1943–1944 m. Sovietų Sąjunga, apkaltinusi kolektyvine išdavyste, ištrėmė Krymo totorius, kalmukus, čečėnus, ingušus, balkarus, karačiajus ir turkus meschetinus į Centrinę Aziją (Martin 1998: 820). J. Otto Pohlo (1999: 5) duomenimis, buvo ištrėmta apie 183 155 Krymo totorių į Centrinę Aziją, 1938 m. Krymo ASSR gyveno apie 218 179 Krymo totoriai (ten pat: 111). Tik 1989 m. buvo leista jiems sugrįžti į Krymą (Williams 2002: 345).

Pasak L. Truskos (2007: 129), mokykloje vaikai mokėsi SSRS, o iš tikrųjų Rusijos istorijos. Sovietiniuose vadovėliuose⁵ totoriai buvo nepalankiai vertinami dėl veržimosi į rusų žemes. Tai atsiliepė ir Lietuvoje gyvenusiems totoriams kaip įžeidimų forma:

Patyriau jau nuo vaikystės, pasakydavo tu totorius, tai man būdavo baisu išeiti į lauką. Tai prisikentėjau... Pirštais badė, kad totorius... Dabar žmonės labiau išprusę, o anksčiau tai tamsesni būdavo... Užgauliojo visaip... (IZA Nr. 20).

Nuoskaudos dabar iškyla. Bet tuomet nenorėdavau net eiti į mokyklą... Nu, vaikystėj tai gal net ir gėda buvo, kad mane ten visokiais... Aišku, man buvo skaudu, kad mane vadindavo čigonu, aš norėjau geriau, kad totoriumi iš tikrųjų... (IZA Nr. 10).

Kai mokykloje atsimenu istoriją, kai totoriai-mongolai orda puolė, tai visi vaikai sako, tai gal tu ir dalyvavai? (IZA Nr. 34).

Iš tikrųjų komunistų partija įvedė ypač griežtą ideologinę spaudos ir lite-

ratūros kontrolę (Truska 2007: 129). Iš bibliotekų 1944–1951 m. buvo paimta apie 600 000 knygų, iš kurių tik nedaugelis buvo perduotos specialiems fondams, o kitos sunaikintos (Tininis 2009: 29). Yra žinoma, kad oficiali sovietų propaganda neigiamai atsiliepdavo apie Krymo totorius, kaip ir apie žydus bei vokiečius (Zisserman-Brodsky 2003: 84). Taip pat reikėtų atsižvelgti ir į tai, kad sovietų valdžia iškraipydavo istorinius faktus, todėl galėjo prisidėti formuojant neigiamą totorių įvaizdį:

Buitiniame lygyje tarybiniais laikais buvo koks tai neigiamas įvaizdis totorių sudarytas, nu čia ryšium su istorija, Rusijos istorija. Istorija irgi iškreipta ir ne tokia buvo, kaip jie paišo. Reiškia apie totorių-mongolų jungą. Jūs turbūt žinot, kad visai ne taip buvo. Kad totoriai rusus skriaudė, kas vėl ne taip. Buvo plėšikai ir panašiai. Kas anksčiau gyveno, daug kas išvyko, kas žinojo Lietuvos istoriją, mažai kas ir Lietuvos istorijos žinojo, jaunoji karta. Tai įsivaizdavo, kad totorius, tai kažkoks laukinis, plėšikas ir t. t. Tai va teko susidurti, kai tu pasakydavai, kad esi totorius, tai labai nusistebėdavo, kad iš kur čia. Pas mane buvo toks atvejis, kad aš pradėjau dirbti, katedros vedėjas klausia, kaip tu čia atsiradai Lietuvoje? Kodėl taip gerai lietuviškai kalbi? Nusistebėdavo, nes tiesiog istorijos nežino. Buvo tokių atvejų. Pavyzdžiui, vieną kartą dalyvavau kažkokiam susirinkime ir ten kažkokia konferencija buvo, reikėjo užpildyti anketas, tai aš užpildžiau totorius, tai paskui perskaitė, kad dalyvavo kiek ten lietuvių ir vienas totorius. Tai mano draugas, suprantat, kuris nežinojo, man sako, įdomu, kaip tas totorius atrodo [juokiasi]. Tai va tokie dalykai, tai buvo. Tai va dar tokį atvejį papasakosiu, mano katedros vedėjas, ne tas, o kitas, gyveno Totorių g., ir mes su juo buvom Uzbekijoje, Taškente, ten išėjo kalba,

reiškias, buvom svečiuose pas vieną profesorių, su kuriuo aš buvau susipažinęs anksčiau, tai išėjo kalba apie totorius. Mano katedros vedėjas, kuris nežinojo, kad aš totorius, tai sako totoriai Lietuvoje jau negyvena [juokiasi]. Tai aš sakau, tai aš totorius, tai išsižiojo, kaip tu totorius [juokiasi]. Čia buvo, kokie 89 m. Bet jis buvo naujas katedros vedėjas (IZA Nr. 30).

Tai, kad rusų ir lietuvių kalbos įgavo titulinės kalbos padėtį, totoriams tai reišėkė vardų surusinimą ar sulietuvinimą?

Jeigu mano seneliams keisdavo vardus, tai ir vaikams neduodavo tų vardų, kai kurie, žiūriu, užrašydavo panašesnį vardą musulmonišką. Man jau jo ir nedavė, nes nebuvo prasmės jau už to laikotarpio, laikmečio bijojo. Kai mes palaidojom senelį, aš parašiau pagal pasą. Nors visi jį gyvenime vadindavo jo musulmonišku vardu Mustafa, o palaidojom kaip Steponą. Nu ką padarysi. Taip vat taip ir yra... <...> Dokumentus kaip ir senelio paima, išduoda, ir viskas. Išduoda tokius, kaip išduoda tokius sulietuvinčius visus, o maža to, kad sulietuvinama, tai dar ir vardus pakeitė. Čia toks uolumas sovietmečio pradžios, nes paskui kažkokį periodą buvo šiek tiek retų vardų. Vėl arčiau tokių musulmoniškų. Bet vis tiek jau... Jeigu šeimoj ir vadino Kostas ar kaip, o čia kartais labai įdomiai gavosi, kartais sumala vieną ant kito... Pavyzdžiui, Kostas tai yra Chasienius, Mustafa gavosi Stepanas, Steponas, tas Steponas Paltarakevičius imamas, tai pakeistas, nes tokio musulmoniško vardo nebuvo. Po to Barysai iš tikrųjų yra Ibrahimai. Nu ir Tenzilia – nuo Tatjanos, Michalinai buvo Mykolai, tai čia Mensaidai... Vienu žodžiu, ten tokių dalykų labai įdomių buvo... Nu Adas lengviau, nes Adomas. Tas biblinis. Tai va čia jau nieko. O kiti tai sakau... (IZA Nr. 15).

Kita pateikėja savo vaikus, gimusius sovietmečiu, „pakrikštijo totoriškai, aza-

nino⁶⁴ ir pirmajam sūnui davė totorišką Ramazan vardą, o tai reiškia Roma, Romanas; kitą sūnų taip pat „totoriškai krikštijo“ – Lenar, tai Leonidas; o dukra – Tenzilia, tai Tania, Tatjana (IZA Nr. 13). Etnografinių tyrimų duomenimis, Keturiasdešimt totorių kaime kai kurios šeimos laikėsi tradicijos vaikams suteikti senelių arba prosenelių vardus (IZA Nr. 13; IZA Nr. 43). Tačiau sovietmečiu tokia tradicija kaip ir nebetenka prasmės, kai totoriški vardai sovietinių institucijų sulietuvinami. Kita vertus, dėl įvairių priežasčių patys totoriai, siekdami nu-

slėpti savo kilmę ar priklausyti titulinei nacijai, galėję siekti, kad jų pavardės būtų sulietuvinotos: „Anksčiau tai slėpdavosi, pavardės rašė lietuviškai, kad niekas nesužinotų, kad totoriai“... (IZA Nr. 40).

Apibendrinant galima teigti, kad totoriams sovietmetis buvo katastrofiškas, ypač dėl to, kad nutolę nuo religinės bendruomenės centrų, praradę religijos mokytojus, paveikti ateizmo idėjų, sulietuvinant vardus, sunkiai galėjo išlaikyti savo tapatybę. Kitiems tapatybę išlaikyti padėjo vadinamieji susirinkimai arba susitikimai.

TOTORIAI MIŠRIOSE ŠEIMOSE: VAIKŲ TAPATYBIŲ DAUGIALYPIŠKUMAS

Kaip jau buvo anksčiau minėta, įvedus civilinę santuokų registraciją, buvo panaikintos konfesinės kliūtys sudaryti mišrias santuokas, nes iki XX a. 5 dešimtmečio totoriai musulmonai negalėjo sudaryti santuokų su kitatikiais. Todėl mišrių totorių santuokų Lietuvoje pradėjo daugėti po Antrojo pasaulinio karo. Petras Kalnius (1998: 69), tyręs etninius procesus Pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje, teigia, kad totorių bendruomenėje vedybinis uždarumas buvęs didelis ir tik didesniuose miestuose buvo mažesnis. Kita vertus, totoriai, persikėlę į didesnius miestus, atitrūkę nuo tėvų ir bendruomenės, sudarydavo mišrias šeimas (Kalnius 2008: 225). Vis dėlto reikėtų atsižvelgti ir į kitas aplinkybes, turėjusias įtakos mišrių šeimų sudarymui, kai svarbiausiu veiksnium tampa išgyvenimas:

Mama gryna totorė. Jos mama į Vinkšnius nutekėjo. Per karą sodybą sudegino. Močiutė su dviem dukrom grįžo į Raižius. Nebuvo svarbu tautybė, kai tekėjo.

Svarbu buvo kuo greičiau ant kojų atstoti, bet kokia kaina, svarbu kabintis į gyvenimą... (IZA Nr. 28)

Svarbu įvardinti ir dar vieną priežastį, kodėl totoriai sudarydavo mišrias šeimas. Dėl įvairių priežasčių atsidūrę toli nuo bendruomenės centrų tiesiog nepažinojo kitų savo tautybės atstovų. Viena pateikė teigė, kad totoriai vieni kitų Vilniuje nepažinojo (IZA Nr. 32). Lauko tyrimų duomenimis, monoetnines šeimas sudarę totoriai sovietmečiu, vedybų partnerius rinkosi iš savo gimtųjų vietų ir tik viena pateikė, sakiusi, kad darbovietėje atsitiktinai susipažinusi su būsimo vyru, kuris buvo totorius (IZA Nr. 34).

Anot Ado Jakubausko, Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininko, „tarybiniais metais mišrios šeimos totorių nestebino“... (Červokienė 2014). Nors vyresnieji totoriai stengėsi, kad jų vaikai sudarytų totoriškas santuokas. „Raižiuose šokiai būdavo, vakaruškos. Per žmones būdavo pasakoma, būdavo jaunimas, lydimas

tėvų. *Net neformaliai suporuodavo. Būdavo gyoa muzika. Dalyvaudavo totorių jaunimas, tėvai labai norėjo išlaikyti totorių kraują, neskiesi, kad neasimiliuotųsi“* (IZA Nr. 32). Tačiau mišrių santuokų skaičius tik didėjo. Ipolito Makulavičiaus (2008: 4–5), Alytaus apskrities pirmininko, duomenimis, 1965–1995 m. totorių asimiliacija buvo didelė. Jis tai grindžia pateikiamais duomenimis iš Raižių, Adamonių, Butrimonių, Bazorų, Eičiūnų, Trakininkų, Vaikutiškių, Žadiškių kaimų ir Alytaus miesto, kur šiuo laikotarpiu 31 totoriškoje šeimoje gimusių vaikų skaičius siekė 112, iš jų 58 jaunuoliai ir jaunuolės sukūrė mišrias šeimas. Tuo metu kai kuriose šeimose vaikų skaičius siekė 5–7, iš jų 3–4, o kai kuriose net ir visi kūrė mišrias šeimas. Tačiau Petro Kalniaus (1998: 69) tyrimai atskleidė, kad totoriai, atsidūrę tautiškai mišriose šeimose su lietuviais, asimiliaciniam spaudimui nepasidavė – tokių šeimų vaikai dažniausiai pasirinkdavo totorių tautybę. O tais atvejais, kai vaikai pasirinkdavo lietuvių tautybę, vėlesnėje kartoje šių vaikų vaikai vėl pasirinkdavo totorių tautybę, nes tuokdavosi su totoriais. Kita vertus, mišrias santuokas sudarę „totorių bendruomenės nariai patys stengėsi ieškoti kompromiso ir savotiškos kompensacijos savajai bendruomenei“ (ten pat). Kitokia situacija tų totorių, kurie buvo sudarę santuokas su rusų tautybės atstovais, – 63 proc. jų palikuonių tapo rusais (ten pat). Mano tyrimų duomenimis mišrias šeimas sovietmečiu sudariusių totorių palikuonys daugiausia rinkosi lietuvių tautybę. Nors pagal statistinius duomenis galima būtų teigti, kad totoriai sovietmečiu nepasidavė asimiliaciniam spaudimui, nes 1959 m. gyveno 3023 (0,11 proc. visų gyventojų); 1970 m. – 3460 (0,11 proc. visų gyventojų); 1979 m. – 4006 (0,12 proc. visų gyventojų); 1989 m. –

5188 (0,14 proc. visų gyventojų) totoriai (Lietuvos gyventojai... 2012: 20). Vis dėlto manoma, kad Lietuvoje totorių skaičius galėjo didėti ir dėl migracijos iš kitų Sovietų Sąjungos vietovių.

Kita vertus, reikėtų atsižvelgti į tai, kaip tautybė buvo parenkama Sovietų Sąjungoje. Derėtų įvertinti, kad Sovietų Sąjungos gyventojų etninės priklausomybės rodikliai iš dalies priklausė nuo tėvų sprendimų dėl vaikų tautybės. Juolab kad mišrios tapatybės fiksavimas nebuvo numatytas surašymuose. Pagal surašymų nuostatas, vaikų tautybę Sovietų Sąjungoje turėjo nurodyti jų tėvai, o „šeimose, kur tėvo ir motinos tautybės yra skirtingos ir patys tėvai negali nurodyti savo vaikų tautybės, pirmenybę reikia teikti motinos tautybei“ (Marcinkevičius 2012: 65). Juk dar iki 1926 m. Sovietų Sąjungoje mišrios šeimos vaiko tautybė turėjo būti parenkama abiejų tėvų sprendimu (Hirsch 2005: 281). Tačiau reikėtų atsižvelgti į tai, kad dalyje etninių grupių svarbius šeimyninius sprendimus priimdavo ne motina, o tėvas, pavyzdžiui, buvo būdinga Vidurio Azijos musulmonams, taip pat ir Pabaltijo sovietinių respublikų gyventojams, kur vaikams iš mišrių šeimų tradiciškai būdavo užrašoma tėvo tautybė. Tai galėjo būti kiek paradoksalu, nes šeima nekalbėjo jo gimtąja kalba ir vaikas jos tiesiog nemokėjo (Marcinkevičius 2012: 65). Anot V. Tiškovo (2003, cit. iš Marcinkevičius 2012) tyrimai taip pat parodė, kad jei vienas iš jaunuolio tėvų buvo rusas, tai jis dažniausiai rinkdavosi rusų tautybę, kai šešiolikos metų įgydavo savo pirmąjį pasą. Tad dalis individų fiksuoti surašymuose kaip priklausantys konkrečiai tautybei, faktiškai buvo iš mišrių šeimų. Todėl sovietiniais statistiniais duomenimis verta abejoti.

Šie duomenys ir įrašas apie tautybę pase nepateikia informacijos, su kuo tapatinosi mišrios šeimos vaikas, kokie santykiai buvo su skirtingų tautybių giminaičiais:

Kl. *Kada Jūs supratote, kad tėtis vienos tautybės, o mama – kitos?*

Taip pasakysiu... Vienas dalykas tai buvo sovietmetis, nes į mokykląėjau 1969 m. Tikrai gūdus sovietmetis ir šeimoje apie tai nekalbėjome. Ir nebuvo keliama klausimai, ir man natūralu tų klausimų nebuvo. Tiesiog buvo kaip buvo. Bet mano mamos šaknys yra nuo Alytaus rajono, Raižių kaimo. Mama palaikė ryšius su savo giminėmis. Tai mes ten važinėdavome. Tėvai turėjo mašiniuką, tai mes ten vykdavome į Raižių kaimą. Ten kiti kaimai šalia. Tai vat, ką aš noriu pasakyti? Ir ten būdavo šventės jų totorių tradicinės. Man nebuvo klausimo, kokios tai šventės, ką jie švenčia. Tai, ką aš matydavau, man būdavo visiškai natūralu. Būdavo tokia natūrali aplinka. <...> Aš niekada nebandžiau išskirti. Mano lietuviškumas, mano totoriškumas dvi vienodai... Jos dvi dalys, integruotos manyje, kaip manyje pačioje. Jeigu, kas nors manęs iš išorės klausinėtų.. Ar dar ką nors... Tai tada aš kažkaip turėčiau... O dabar aš sakau lietuvė (IZA Nr. 28).

Galime daryti prielaidą, kad mišrios šeimos vaiko tautybės užfiksavimas turėtų nesukelti painiavos pačiam vaikui, tačiau atvirkščiai, paaiškėja, kad pateikėjai artimos abi tautybės. Šiuo atveju tautybės fiksacija reikšminga tuo, kad tarsi paprasčiau gyventi, kai nereikia, aiškintis dėl savo kilmės. Kitas pateikėjas, kilęs iš mišrios šeimos, kurio gimimo dokumentuose tautybė įrašyta „lietuvis“, savęs iš viso nesieja su jokia tautybe, įvardija save tiesiog kaip „žmogų“ (IZA Nr. 31). Abiejų pateikėjų dokumentuose tautybė sovietmečiu buvo įrašyta „lietu-

vė/lietuvis“. Taigi abu buvo priskirti lietuvių tautybei. Tačiau pateikėjai, kaip paaiškėjo interviu metu, tiek totorių, tiek lietuvių tautybės yra lygiavertės ir jai sunku priskirti, kuri tautybė svarbesnė – tai dvigubos tautybės pavyzdys. Tačiau jokiuose statistiniuose ar asmeniniuose dokumentuose pateikėja negalėjo ir neturėjo galimybės savęs taip įvardinti. Kita vertus, tai, kad asmuo yra kilęs iš etniškai mišrios šeimos, nereiškia, kad dėl jo tapatybės kyla problemų ar kad jis marginalas (Choudhry 2010: 6–7). Pateikėjas, kurio mama totorė, o tėvas lietuvis, save laiko lietuviu ir jam nekyla jokių problemų dėl tapatybės (IZA Nr. 1). Pateikėjos, kurios tautybė totorė, vaikai, kurių susilaukė su rusų tautybės vyru, pagal tautybę totoriai ir jiems dėl tautybės taip pat nekilo problemų (IZA Nr. 13). Lauko tyrimų duomenimis, galima išskirti tris strategijas, pagal kurias pasirenka tapatybę mišrios totorių šeimos palikuonys: 1) identifikuojasi su vieno iš tėvų etnine grupe; 2) identifikuojasi su abiem grupėmis; 3) neigia abiejų tėvų etnines tapatybes.

Kita vertus, tautybės fiksacija, priskiriant mišrios šeimos vaikus prie titulinės nacijos, visuomenėje neapsaugo nuo diskriminacijos. Pavyzdžiui, 1970 m. Rygoje žydų įsteigtame *samizdat*⁷ „Iton“ pirmame numeryje buvo pabrėžta, kad Sovietų valdžios atstovai vaikus, gimusius mišriose šeimose, registruodavo kaip dominuojančių etninių grupių narius. Tačiau tai neapsaugojo jų nuo diskriminacijos kaip žydų (Zisserman-Brodsky 2003: 84). Manoma, kad analogiškai sovietų valdžios veiksmai galėję būti atliekami ir LTSR su netitulinėmis nacijų vaikais, tačiau tam reikėtų išsamesnių tyrimų.

IŠVADOS

Apibendrinant galima teigti, kad priežastys, nulėmusios etniškai mišrių šeimų skaičiaus augimą Lietuvoje, glaudžiai susijusios su sovietų vykdyta „tautų suartėjimo ir susiliejimo“ politika bei civilinės metrikacijos įvedimu. Į Sovietų Lietuvą buvo pradėta migracija iš kitų sovietinių respublikų, kryptingai buvo formuojama pramoniniai miestai ne tik pagal lytį, bet ir pagal tautybę, taip buvo didinama etniškai mišrių santuokų galimybė, nes buvo sunku surasti vedybų partnerį iš savo etninės grupės. Pasitelkus propagandą buvo formuojamas teigiamas požiūris į etniškai mišrias šeimas. Nuo 1959 m. iki 1979 m. sovietų Lietuvoje etniškai mišrių šeimų skaičius išaugo beveik dvigubai.

Etnografinių tyrimų duomenys rodo, kad totoriai, nutolę nuo religinės bendruomenės centrų, praradę religijos mokytojus, paveikti ateizmo idėjų, vardų sulietuvinimo, sunkiai palaikė savo tapatybę; dalis jų asimiliavosi bei integravosi „tautų susiliejimo“ procesuose. Kitiems tapatybę išlaikyti padėjo vadina-mieji susirinkimai arba susitikimai.

Iki civilinės metrikacijos įvedimo totoriai retai sudarydavo tautiškai mišrias šeimas. Tačiau sovietmečiu etniškai miš-

rių totorių šeimų skaičius gerokai išaugo. Taip iškilo didelis pavojus šiai etninei mažumai, nes beveik pusė visų sudarytų totorių santuokų buvo mišrios, o kai kur net ir visos buvo mišrios. Ankstesni Petro Kalniaus (1998) tyrimai atskleidė, kad totoriai, atsidūrę etniškai mišriose šeimose su lietuviais, asimiliaciniam spaudimui nepasidavė – tokių šeimų vaikai dažniausiai pasirinkdavo totorių tautybę. O kai vaikai pasirinkdavo lietuvių tautybę, vėlesnėje kartoje šių vaikų vaikai vėl pasirinkdavo totorių tautybę, nes tuokdavosi su totoriais. Manoma, kad mišrias santuokas sudarę totorių bendruomenės nariai patys stengėsi ieškoti kompromiso ir savotiškos kompensacijos savajai bendruomenei. Tačiau totorių, sudariusių santuokas su rusų tautybės atstovais, net 63 proc. palikuonių tapo rusais. Mano etnografinių tyrimų duomenys atskleidė, kad totorių, sudariusių mišrias šeimas, palikuonys daugiausia rinkdavosi lietuvių tautybę.

Tyrimas atskleidė tris strategijas, pagal kurias mišrios totorių šeimos palikuonys pasirenka tapatybę: identifikuojasi su vieno iš tėvų etnine grupe; identifikuojasi su abiem grupėmis; neigia abiejų tėvų etnines tapatybes.

Literatūra

- Anušauskas Arvydas. 2007. *Teroras (1944–1953 m.), Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, 2 leid. Anušauskas A. (vyr. red.), Bubnys A., Kuodytė D., Jakubčionis A., Tininis V., Truska L. (red. koleg.): 289–311. Vilnius: Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Bairašauskaitė Tamara. 1996. *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*. Vilnius: Mintis.
- Bairašauskaitė Tamara. 2011. *Lietuvos totoriai, Savoniakaitė V. (sud.). Lietuvos etnologijos ir antro-*

pologijos enciklopedija: 265–270. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Burinskaitė Kristina. 2005. *Lietuvos ir Rusijos santykiai XV–XX a.* Vilnius: „Alma littera“.

Čepaitienė Rasa. 2002. Vilniaus bažnyčių likimas sovietmečiu (1944–1990), *Liaudies kultūra*, 5 (86): 32–38.

Červokienė Daiva. 2014. Totorių namuose dažnai pamatysi Vytauto Didžiojo portretą, *XXI amžius*, 13 (2084), <<http://www.xxiamzius.lt/nume->

- riai/2014/03/28/fondasa_04.html> [žiūrėta 2018 05 12].
- Choudhry Sultana. 2010. *Multifaceted Identity of Interethnic Young People: Chameleon Identities*. Farnham, Surrey: Ashgate.
- Collet Beate. 2012. Mixed couples in France. Statistical facts, definitions, and social reality, *Papers: revista de sociologia*, 97, 1: Parejas mixtas: 61–77.
- Dapšytė Goda. 2015. Sovietinės Lietuvos teatro cenzūros periodizacijos klausimai, *Ars et praxis*, 3: 57.
- Dziekan Marek M. 2011. History and culture of Polish Tatars, Górak-Sosnowska K. (ed.). *Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*: 27–39. Warszawa: University of Warsaw Faculty of Oriental Studies.
- Garškaitė Rosita. 2015. Nemėžio totoriai – tada ir šiandien, *Lietuvos žinios*, <<https://www.lzinios.lt/lzinios/gimtas-krastas/nemezio-totoriai-tada-ir-siandien/198964>> [žiūrėta 2018 04 15].
- Lietuvos gyventojai 2011 metais*: 2011 m. gyventojų surašymo rezultatai, Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas, 2012.
- Gorenburg Dmitry. 2006a. Rethinking Interethnic Marriage in the Soviet Union, *Post-Soviet Affairs*, 22, 2: 145–165.
- Gorenburg Dmitry. 2006b. Soviet Nationalities Policies and Their Impact on Assimilation, *Rebounding Identities – The Politics of Identity in Russia and Ukraine*, D. Arel, B. A. Ruble. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Grybkauskas Saulius. 2013. Internacionalizmas, tautų draugystė ir patriotizmas sovietinėje nacionalinėje politikoje, Laurinavičius Č. (moksl. red.). *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*: 205–226. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Hirsch Francine. 2005. *Empire of Nations: Ethnographic knowledge & the making of the Soviet Union*. Cornell University Press.
- Jakubauskas Adas. 2012. Lietuvos totoriai vakar ir šiandien, Jakubauskas A., Stidykov G., Dumin S. *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*: 25–28. Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga.
- Jakubauskas Adas. 2017. Santuoka ir šeima: visų pirma – tai kontraktas, *Pozicija: Lietuvos informacinis portalas*, <<http://www.pozicija.org/adas-jakubauskas-santuoka-ir-seima-visu-pirma-tai-kontraktas/>> [žiūrėta 2018 05 03].
- Ivanauskas Vilius. 2012. Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas, *Lietuvos istorijos metraštis*. 2011 metai, 1: 97.
- Ivanauskas Vilius. 2013. Nacionalinis klausimas internacionaliniame sovietų idėjiniame lauke, Laurinavičius Č. (moksl. red.). *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*: 131–168. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Yves Plasseraud. *Mažumos: tautinių ir etninių mažumų studijų įvadas*. Vilnius: Apostrofa. 2006
- Kačiuška Žilvinas. 2004. Nuosavybės santykių modelis sovietiniame Lietuvos kaime: Stungių kaimo atvejis, *Lietuvos istorijos studijos*, 14: 100–113.
- Kalnius Petras. 1998. *Etniniai procesai pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje*. Vilnius: Žara.
- Kalnius Petras. 2008. Lietuviai tautiškai mišriose šeimose, Vyšniauskaitė A., Kalnius P., Kiškienė Virginija. 2001. Lietuvos totoriai, Potašenko G. (ats. red.), *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas*. Vilnius: Kronta.
- Lietuvos gyventojai 2011 metais: 2011 m. gyventojų surašymo rezultatai*. 2012: 20. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Lukoševičiūtė Gintarė. 2014. Kauno musulmonų religinė bendruomenė: istorija ir dabartis, *Tautinės mažumos Lietuvoje: viršmai ir atmintys*. Sudarytojas Aivaras Stepukonis. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Lukoševičiūtė Gintarė. 2014. Kauno musulmonų religinė bendruomenė: istorija ir dabartis, Stepukonis A. (sud.). *Tautinės mažumos Lietuvoje: viršmai ir atmintys*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Makulavičius Ipolitas. 2008. Ties išnykimo riba, *Lietuvos totoriai*, 1–3 (113–115): 4–5.
- Marcinkevičius Andrius. 2012. Etninių grupių konstravimas Sovietų Sąjungos gyventojų surašymuose: rusų vaizdinio Lietuvoje aspektai, *Etniškumo studijos* 1–2, 51:68.
- Martin Terry. 1998. The origins of Soviet ethnic cleansing. *Journal of Modern History* 70, 4: 813–861.
- Martin Terry 2001. An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism, Suny R. G., Martin T. (eds.). *State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*: Cary, NC, USA: Oxford University Press.
- Nikiforova Basia. 2011. Kitos religijos: musulmonai, Savoniakaitė V. (sud.). *Lietuvos etnologijos ir antropologijos enciklopedija*: 178. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Paukštytė-Šaknienė R. *Lietuvių šeima ir papročiai*: 241–288. Vilnius: Mintis.

- Pohl J. Otto. 1999. *Ethnic Cleaning in the U. S. S. R., 1937–1949*. Greenwood Press.
- Rubavičius Vytautas. 2014. Nacionalinis tapatumas ir etnokultūrinės bendruomenės: Lietuvos kelias, Stepukonis A. (sud.). *Tautinės mažumos Lietuvoje: viršmai ir atmintys*: 30–58. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Sirutavičius Vladas. 2013. Etnokultūrinio nacionalizmo proveržiai ir valdžios politika: apie lietuvių nacionalinę identifikaciją postalininiu laikotarpiu, Laurinavičius Č. (moks. red.). *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*: 169–203. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Stravinskienė Vitalija. 2016. Priverstinės migracijos LSSR: etninių mažumų atvejis (1940–1941, 1944–1989 m.), OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos, 2 (22): 19–28.
- Stravinskienė Vitalija. 2014. Vilniaus miesto etninė-demografinė padėtis 1944–1951 metai, *Istorija*, 95, 3: 40–57.
- Slezkine Yuri. 1994. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review*, 53, 2: 414–452.
- Tininis Vytautas. 2007. Lietuva politinio „atšilimo“ laikotarpiu (1953–1964), *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, 2 leid. A. Anušauskas (vyr. red.), A. Bubnys, D. Kuodytė, A. Jakubčionis, V. Tininis, L. Truska (red. koleg.): 412–432. Vilnius: Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Tininis Vytautas. 2009. *Komunistinio režimo įtirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai: Antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*. Vilnius: Margi raštai.
- Tishkov Valery. 1997. *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after Soviet Union*. London: SAGE Publications.
- Truska Liudas. 2007. Kultūros sovietizacija, *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, 2 leid. A. Anušauskas (vyr. red.), A. Bubnys, D. Kuodytė, A. Jakubčionis, V. Tininis, L. Truska (red. koleg.): 128–132. Vilnius: Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Williams Brian Glyn. 2022. The Hidden Ethnic Cleansing of Muslims in the Soviet Union: The Exile and Repatriation of the Crimean Tatars, *Journal of Contemporary History*, 37, 3: 323–347.
- Zemblienė Inga. 2014. Tapatybė etniškai mišrioje šeimoje: teorinės interpretacijos, Savoniakaitė V. (sud.), *Savas ir kitas šiuolaikiniais požūriais*: 241–255. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Zisserman-Brodsky, Dina. 2003. *Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union: Samizdat, Deprivation and the Rise of Ethnic Nationalism*. Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan.

Nuorodos

- 1 Sovietmečiu Lietuvoje apsigyvenę vadinamieji Kazanės totoriai neįtraukti į šį straipsnį.
- 2 V. Stravinskienė, remdamasi vardiniais represuotų asmenų sąrašais, teigia, kad 1948–1949 m. buvo represuoti (įkalinti, išstremti) ar žuvo 28 totoriai, žr. Stravinskienė, *Priverstinės migracijos LSSR: etninių mažumų atvejais*, p. 21.
- 3 IZA – Ingos Zemblienės asmeninis archyvas.
- 4 ES – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštynas.
- 5 M. Nečkinos ir P. Leibengrubo (M. Nečkina ir P. Leibengrubas. *TSRS istorija VII klasei: mokymo priemonė*. 6 leid. Vertė S. Rudzevičius, E. Subačienė. Kaunas: Šviesa, 1973, p. 69) vadovėlyje „*TSRS istorija VII klasei: mokymo priemonė*“, vers tame iš rusų kalbos, mongolai totoriai įvardija mi kaip *didžiulė nelaimė*: „Feodalinio susiskaldymo laikotarpiu įvyko didžiulė nelaimė – Vidurinę Aziją, Užkaukazę ir Rusiją užgriuvo užkariautojai mongolai totoriai“.
- 6 Azan – kūdikio vardo suteikimo apeigos. Žr. Marek M. Dziekan. 2011. History and culture of Polish Tatars, Katarzyna Górac-Sosnowska (ed.). *Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*: 35. Warszawa: University of Warsaw Faculty of Oriental Studies.
- 7 Sovietų Sąjungoje savilaida, dažniausiai nelegalus spausdinimas ir dauginimas knygu, žurnalių ir kitų leidinių. Taip vadinami ir tokiu būdu išleisti leidiniai. <https://www.britannica.com/technology/samizdat> [žr. 2018 04 15].